

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СФЕРИ

У статті висвітлюється проблема формування толерантності як складової професійної діяльності соціального педагога. Показане місце толерантності в структурі особистості соціального педагога. Визначена специфіка використання технологій з формування толерантності.

Ключові слова: толерантність, інтегративні особистісні якості, когнітивно-орієнтована технологія, емоційно-орієнтована технологія, діяльнісно-орієнтована технологія, соціально-психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Підготовка фахівців соціальної сфери у вищих навчальних закладах є однією з актуальних науково-практичних проблем. Сучасні умови професійної діяльності фахівців соціальної сфери висувують нові вимоги до їх підготовки та пошуку нових технологій навчання, які забезпечать формування і гармонійне поєднання моральних, професійних та організаційних якостей. Серед необхідних професійних якостей соціального педагога однією з базових виступає толерантність. Інтерес до формування толерантності соціального педагога зумовлений як запитами соціальної практики, потребою соціальних педагогів в особистісному зростанні та необхідністю їх майбутньої взаємодії з різними категоріями людей, які потребують соціальної допомоги.

Мета дослідження – аналіз толерантності як інтегративної якості соціального працівника та її формування в студентів-випускників спеціальності «Соціальна педагогіка».

Під професійною підготовкою фахівців соціально-педагогічної сфери, зокрема соціальних педагогів, розуміють процес формування фахівця нового типу, здатного швидко й адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні задачі в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціального спрямування [4].

Соціально-педагогічна діяльність являє собою специфічний вид професійної діяльності, спрямований на захист особистості як вищої цінності, на підтримку й укріплення її морального, психічного й фізичного здоров'я, різностороннього розвитку. Практичними задачами соціально-педагогічної роботи є покращання соціального-психологічного самопочуття людини, удосконалення умов її життєдіяльності, забезпечення достойного буття.

Важливою характеристикою особистості соціального працівника, зокрема соціального педагога, яка обумовлює ефективність його діяльності, є її «гуманістичний потенціал» і ціннісна орієнтація, що визначає особистісний смисл професійної діяльності. Професійна діяльність соціального педагога потребує гармонії у формуванні моральних, професійних та організаційних якостей. Соціальний педагог має різноманітні функціональні обов'язки, для реалізації яких особливого значення набуває моральна зрілість, яка передбачає наявність переконаності, принциповості, відповідальності, справедливості, добросовісності, об'єктивності, чесності, гуманності. Крім моральної зрілості, для успішної соціально-педагогічної діяльності необхідним є розвиток у соціального педагога спеціальних здібностей, серед яких виділяють наступні: спостережливості, здатність швидко орієнтуватися у ситуації, інтуїція, емпатія, рефлексія, самоконтроль. Дослідники до числа найважливіших професійних якостей працівників соціальної сфери відносять товариськість, інтерес до роботи з людьми, твердість у відстоюванні своєї думки, оптимізм, уміння знайти вихід зі спірної ситуації, старанність, нервово-психічну стійкість, а також комунікативні якості. До індивідуально-психологічних особливостей соціального педагога відносять високий рівень інтелектуального розвитку, здатність до саморегуляції, дисциплінованість, наполегливість, терплячість, здатність зносити моральні навантаження, чуйність, чуттєвість. Особливості емоційної сфери соціального педагога передбачають наявність емоційної стійкості, переважання позитивних емоцій, адекватної тривожності, здатності переносити стреси [5].

Таким чином, особливості діяльності соціального педагога потребують сформованості таких інтегративних якостей особистості, як гуманістичних, толерантних, комунікативних й емоційно-вольових.

Толерантність є системним утворенням, що формується в процесі підготовки фахівця соціального напрямку; це світоглядна й морально-психологічна установка особистості щодо того, якою мірою їй приймати або не приймати різні ідеї, звичаї, культуру, норми поведінки та ін. Толерантність – це, перш за все, активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Толерантність можна розглядати як особистісну характеристику, яка тісно пов'язана з кризами розвитку особистості й знаходить своє вираження в зміні типу взаємодії людини з оточуючою дійсністю. Підхід до толерантності як до особистісної характеристики дещо обмежений, оскільки при ньому ця характеристика людини набуває статичності. Логіка досліджень й аналіз результатів значної кількості джерел показує, що толерантність піддається формуванню. Якщо розглядати особливості психічного й особистісного розвитку в онтогенезі з точки зору толерантності, то можна виділити певні періоди її становлення.

Толерантність як ставлення означає наявність потреби у взаємодії з іншими, розуміння іншого при позитивному ставленні до нього, має трикомпонентну структуру, що включає: - когнітивний компонент –

знання людини про толерантність, про толерантні відносини; - афективний – відносно стійкі відчуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці (ставлення до людей, іншої думки, етичних питань тощо); - конативний – тип соціальної поведінки, основою якої є співробітництво, розуміння.

Вказані компоненти знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Когнітивний компонент містить необхідні знання, пов'язані з тією ситуацією, в якій опинилася людина. Ситуація, в свою чергу, викликає певні емоції, пов'язані з інтересами, потребами, ідеалами особистості. Виникає когнітивно-афективне утворення, необхідне для регуляції поведінки й діяльності.

З точки зору Г.Л. Бардієр, для того, щоб бути в цілому толерантним, людині достатньо прояву навіть двох компонентів: - когнітивного й конативного (при збереженні інтолерантності на емоційному рівні); - афективного й конативного (при збереженні інтолерантності на конативному рівні); - афективного й когнітивного (при збереженні інтолерантності на конативному рівні) [2].

В дослідженнях багатьох авторів (О.Г. Асмолов, Г.Л. Бардієр, В.М. Золотухін, Н.М. Лебедева, О.В. Луньова, Т.Г. Стефаненко та ін.) відмічається, що в сучасному світі толерантність повинна стати такою моделлю стосунків між людьми, яка свідомо формується. Особливої уваги вимагає вивчення умов, що сприяють формуванню толерантної взаємодії, особливо у суб'єктів соціально-педагогічної сфери діяльності. Вивчення проблеми дозволяє зробити висновок про те, що толерантність – це достатньо складне явище, й організація роботи з метою навчання та виховання толерантної свідомості особистості, толерантного ставлення вимагає спеціальних технологій.

Рання діагностика рівня сформованості інтегральних рис особистості – важлива складова частина допрофесійної підготовки майбутнього фахівця. У зв'язку з цим постає питання про необхідність професійного відбору. Джерела розвитку інтегральних якостей особистості, зокрема толерантності, знаходяться в ранньому дитинстві.

У дошкільному віці формуються моральні уявлення особистості й розвиваються гуманні почуття. На наш погляд, в основі морального виховання лежить розуміння, контроль емоцій і орієнтація на іншого, а також здатність співробітничати з іншими людьми. Емоції грають важливу роль в усіх життєвих ситуаціях, людина не може не відчувати. Лише спираючись на емоції, власні, інших людей, діти навчаються орієнтуватися на іншого, отримуючи інформацію про те, що відбувається в дійсності. Більш, ніж 80 років тому назад про емоційні переживання дітей дошкільного віку писав Л.С. Виготський. Він назвав інтелектуальний момент, який вклинюється між переживанням і безпосереднім вчинком, "смысловим переживанням" [6]. Якщо дитина сприймає ситуацію як значущу для себе, виникає інтерес до ситуації, емоційні переживання, пов'язані з даною ситуацією. Сприйняття ситуації слугує джерелом виникнення у дітей соціального досвіду, породжує орієнтацію на іншу людину. Це можливо в дошкільному віці завдяки розвитку соціальних емоцій, співпереживанню й співчуттю. Оскільки у дітей дошкільного віку в структурі діяльності переважає емоційний компонент, звернення до емоційної сфери, до почуттів дозволяє формувати у дітей мотивацію до набуття знань, а потім використовувати їх в поведінці та діяльності. Інтерес дітей до емоційних переживань оточуючих сприяє розвитку толерантності. На думку А.В. Запорожця, заради співпереживання й співчуття до інших людей дитина вчиняє свої дії [6]. Виховання дітей дошкільного віку в душі толерантності – це звернення до їх почуттів, емоційних переживань у прийнятті іншого, котрий може відрізнитися за різними ознаками – культурними, національними і т. ін. Практична робота в сфері формування й розвитку толерантності залежить від специфіки основного виду діяльності. Формувати лише один з компонентів толерантності неможливо, робота ведеться з трьома компонентами толерантного ставлення, але в дошкільному віці найбільш чутливим є афективний компонент. Г.Л. Бардієр пропонує емоційно-орієнтовану технологічну формулу роботи з дошкільниками: емоції → когніції → поведінка [2].

Змінюється технологія навчання толерантності відповідно до специфіки діяльності в підлітковому віці. Підлітковий вік – це сенситивний вік саме для рефлексії, усвідомлення власного внутрішнього світу, в результаті чого формуються уявлення про власне "Я", відбувається персоналізація, вироблення й закріплення ціннісних орієнтацій, закладаються ціннісні основи взаємодії, діалогу підлітка з оточуючим середовищем, образу життя.

У підлітків в структурі діяльності переважає когнітивний компонент, оскільки основним видом діяльності є пізнання. Тому для них пропонується когнітивно-орієнтована технологія, спрямована на аналіз різних точок зору щодо проблеми. В ході такої роботи формується культура виявлення толерантності, зростає взаєморозуміння. Підлітковий вік відомий ще й тим, що спілкування з однолітками стає самостійним, часто головним видом діяльності. Спілкування є процесом взаємодії людей, ідеальною метою якого є прийняття іншого як безумовної цінності, а задачею виступає обмін інформацією, відчуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу. Таким чином, спілкування можна розглядати як фактор оптимізації процесу пізнання.

У професійній освіті необхідною є розробка відповідних технологій розвитку вказаних рис у студентів спеціальності «Соціальна педагогіка». Для студентів, магістрантів можна запропонувати діяльнісно-орієнтовану технологію, спрямовану на спільне моделювання аспектів їх діяльності, на тренінгову роботу в малих групах з подальшим аналізом результатів цієї роботи, на проектувальну роботу з подальшою її презентацією. В ході такої діяльності виникають ситуації, що вимагають аргументації різних точок зору, що відповідає переходу від конативного компонента толерантності до емоційного, а від останнього до когнітивного. Критеріями таких переходів є й підвищення емоційного тону учасників групової взаємодії, й підвищення потреби в отриманні

знань, конструюванні нових знань. Технологічна формула роботи в даному випадку виглядає наступною: поведінка → емоції → когніції [2].

Теоретичний аналіз проблеми толерантності, особливостей формування різних компонентів толерантності дозволяє запропонувати наступну модель навчання толерантності (табл. 1).

Таблиця 1

Модель формування (навчання) толерантності

Структурні компоненти толерантності	Параметри толерантності	Сенситивний період для навчання	Взаємозв'язок з іншими структурними компонентами особистості	Форми та способи навчання
Емоційне прийняття (афективний компонент)	Емоційні переживання, емоційне прийняття, емпатія	Дошкільний вік, молодший шкільний вік	Емоційний інтелект	Емоції → когніції → поведінка (емоційно-орієнтована технологія)
Розуміння (когнітивний компонент)	Пізнавальна активність, вибірковість толерантних стратегій, розуміння партнерів зі спілкування	Підлітковий вік, юність	Соціальний інтелект, когнітивний стиль	Когніції → поведінка → емоції (когнітивно-орієнтована технологія)
Співробітництво (конативний компонент)	Вміння вести діалог; вміння і навички конструктивного співробітництва	Молодість, дорослість	Індивідуальний стиль діяльності, стиль спілкування	Поведінка → емоції → когніції (діяльнісно-орієнтована технологія)

Аналіз результатів дослідження. Проведене нами дослідження рівня розвитку толерантності у студентів старших курсів та магістратури спеціальності «Соціальна педагогіка» показало наявність низького рівня розвитку толерантності у 40% досліджуваних. Особливу тривогу викликає низький рівень розвитку у них комунікативної толерантності, оскільки діяльність соціального педагога передбачає взаємодію з такими складними в соціальному плані категоріями населення, як діти з неповних сімей, діти, які живуть в умовах низької матеріальної забезпеченості тощо. 37,5% опитаних мають низький рівень комунікативної толерантності. Знижена комунікативна толерантність через невміння «бачити» індивідуальність іншого.

Разом з цим було проведено дослідження індивідуально-психологічних особливостей студентів вказаної спеціальності. В результаті чого виявлено низький рівень комунікативної установки у 29% опитаних; 15% показали низький рівень емоційної стабільності; 10% мають низький рівень емпатії. Такі дані можуть бути пояснені тим, що психологічний простір особистості молодої людини характеризується неоднорідністю, нестабільністю, продовжується активна соціалізація. У студентів даного віку наявна потреба в інтеграції різних виявів свого "Я", прагнення до особистісної цілісності та соціальної ідентифікації. Також актуалізується прийняття відповідальності за свій соціальний вибір та соціальну роль. В цей період продовжується формування двох найважливіших психологічних утворень: "Я"-концепції та концепції життя.

Спираючись на результати теоретичного та емпіричного досліджень, нами було вибудовано практичний блок з формування толерантності з опорою на діяльнісно-орієнтовану технологію.

Професійна підготовка спеціалістів включає комплекс таких форм занять як лекційні, семінарські та практичні, навчальні та виробничі практики. Але для їх професійної підготовки особливого значення набувають інтерактивні форми і методи навчання, тому що діяльність у соціальній сфері передбачає не стільки знанневий аспект, скільки компетентнісний, пов'язаний з ціннісними установками та вміннями фахівця взаємодіяти з різними соціальними групами населення. Тому важливе місце у системі підготовки студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» займають тренінги. Ефективним, як показує наш досвід, став тренінг «Формування толерантності у майбутнього соціального педагога». Даний тренінг є рух від розуміння толерантності як універсального принципу людської життєдіяльності до усвідомлення необхідності бути толерантним – через засвоєння цінностей та принципів толерантної поведінки – до побудови толерантної поведінки у професійній діяльності соціального педагога.

Тренінг охоплює три основні аспекти особистості: когнітивний, афективний та конативний. Основну увагу було приділено розвитку саме конативного компоненту толерантності, оскільки ми маємо справу з сенситивним віковим періодом (юність) щодо засвоєння професійної (соціально-педагогічної) діяльності.

Мета соціально-психологічного тренінгу: сприяти осмисленню студентами сутності толерантності, її ролі як складової професіоналізму соціального педагога, розвинути здатність до емпатії, довіри, гідності й самопізнання як елементів толерантності у відносинах з іншим, навчити майбутніх соціальних педагогів прийомам, що дозволяють розвивати в собі якості толерантної особистості.

В ході тренінгу відбувається розвиток таких особистісних якостей як емпатія, довіра, позитивної комунікативної установки, тобто тих ознак, які взаємопов'язані з толерантністю. Проведення тренінгу сприяє підвищенню показників толерантного ставлення до інших, формує навички толерантної поведінки в конфліктній ситуації, толерантного ставлення до себе, підвищення рівня впевненості в собі, формує знання щодо толерантності соціального педагога (повага до точки зору іншого, створення умов для її висловлювання без огляду на наслідки, розуміння іншого, вміння поставити себе на його місце, справедливість, неупередженість в оцінці іншого, вміння стримувати себе тощо).

Висновки. Отже, діяльність соціального педагога потребує сформованості інтегральних якостей особистості, серед яких толерантність займає особливе місце не лише як самостійна інтегральна характеристика особистості, а й як складова інших інтегративних якостей особистості фахівця соціально-педагогічної сфери, зокрема гуманістичних, альтруїстичних, комунікативних, емоційно-вольових.

Організація роботи з метою навчання та виховання толерантності потребує розгляду її в онтогенетичному аспекті, а також застосування спеціальних технологій відповідно до віку та основного виду діяльності тих, кого навчаємо.

У структурі толерантності виділені три компоненти: емоційне прийняття, розуміння й співробітництво. Відповідно до них використовуються технології: емоційно-орієнтована, когнітивно-орієнтована і діяльнісно-орієнтована.

Для роботи зі студентами спеціальності «Соціальна педагогіка» найдоцільніше використовувати діяльнісно-орієнтовану технологію, оскільки в цьому віці формується конативний компонент толерантності (вміння співробітничати), пов'язані з ним параметри толерантності (вміння вести діалог, навички спілкування та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Асмолов А.Г.* Толерантность: различные парадигмы анализа / А.Г. Асмолов // Толерантность в общественном сознании России. – М., 1998.
2. *Бардиер Г.Л.* Научные основы социальной психологии толерантности: [Учебное пособие] / Г.Л. Бардиер. – СПб.: Изд-во «МИРС», 2007. – 100 с.
3. *Бардиер Г.Л.* Психологическое сопровождение проявлений интолерантности и толерантности в молодёжной среде / Г.Л. Бардиер. – СПб.: НПЦСП «Доверие», 2011. – 56 с.
4. *Капська А.Й.* Деякі особливості формування студентів до професійної діяльності / А.Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів. Теорія, практика, програми. – К., 1998.
5. *Никитина Н.И.* Методика и технология работы социального педагога / Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. – М.: ВЛАДОС, 2005. – 399 с.
6. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. статей. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 с.

Подано до редакції 03.09.12